

Rembeczki Eszter

Egység és közösség a 17. század „új” filozófiájában¹

Boros Gábor. 2018. *Módszer, metafizika, emóciók. Megújuló alapvetés, affektív közösségalkotás a 17. századi filozófiában*. Akadémiai Kiadó. [<https://mersz.hu/boros-modszer-metafizika-emociok>]

Mindig nagy öröm olyan filozófiai művet olvasni, amely a tudomány nyitottságára és dinamizmusára helyezi a hangsúlyt. Épp ebben a szellemben keletkezett Boros Gábor előző év végén megjelent *Módszer, metafizika, emóciók* című könyve is. Joggal tekinthetjük e művet a becsontosodott értelmezési és módszertani sémák elleni küzdelem, valamint a bölcsészet megmentésére irányuló törekvés zászlóvivőjének. Miért van erre szükség? Ahogy az előszóban megfogalmazott rövid kordiagnózis utal rá: „A filozófia- és bölcsészellenesség nagyobb távlatból szemlélve a társadalom egészének kritikus állapotáról tanúskodik. Válsághelyzetben vagyunk, olyan helyzetben, amely kikényszeríti a hagyományos értelemben vett filozófiai (ön)reflexiót.”² Egy nagyon is aktuális és sürgető probléma áll tehát a filozófia önvizsgálatának, s ha kell, önmaga átalakításának szükségessége mögött. A filozófia szemére vetett egyik szokásos vád, hogy pusztán elméleti síkon mozog. A szerző ezért olyan tág keretbe helyezve vizsgálja a választott műveket és kérdésköröket, amelyben az elemzések integráns részét képezik az adott filozófusok viszonyulásai konkrét világukhoz (iskolai tanulmányaikhoz, kapcsolati rendszereikhez, körülöttük zajló, világnézetet formáló eseményekhez), s amelyekből kiderül, hogy e gondolkodók valóban a korukban élő emberekhez kívánnak szólni együttélésük problémáiról.

A tartalom bővebb ismertetése előtt érdemes megjegyezni, hogy a könyv az Akadémiai Kiadó jóvoltából a MeRSZ adatbázisán keresztül olvasható. A kötet így magán viseli az e-világ ebben a formában biztosított előnyeit és nehézségeit egyaránt. Amit a papíralapú könyvekhez képest nélkülöznünk kell, az többek közt az egyedien megtervezett borító, valamint a kötet vastagsága és az oldalak számozása (vagyis terjedelmének vizuális és taktilis felmérhetősége). Amit azonban az e-formátum nyújtani tud, az például a könnyű kezelhetőség, áttekinthetőség, lapozgatás helyett a fejezetek vagy épp a lábjegyzetek és a szövegtörzs közti egy-két kattintással megoldható váltás. A korszerűen kialakított rendszer segítségével egyszerűen tudunk megjegyzéseket fűzni az adott szövegrészhez, vagy kivonatokat készíteni.³ További segítség, hogy a könyv bármely pontjánál megnyithatjuk a javasolt (Harvard, Chicago és APA stílus szerinti) hivatkozási formákat, melyek egy az adott bekezdésre mutató URL linkkel vannak kiegészítve.

1 Jelen írás az OTKA/NKFIH K 125012 számú pályázat támogatása alatt készült.

2 Boros 2018, Előszó 5. (A hivatkozások végén nem oldal, hanem szakaszszámok szerepelnek.)

3 Ezeket azonban csak akkor tudjuk később is visszakeresni, ha van (pl. valamely intézményen keresztül, vagy saját előfizetés általi) személyes hozzáférési lehetőségünk.

szítve. Összességében tehát az adatbázis sikeresen küszöböli ki a megrögzötten „könyvpárti” olvasók esetlegesen felmerülő aggályait, mindemellett pedig olyan hétköznapi jótéteményeket is magáénak tudhat, mint a helyspórolás, vagy épp a környezetvédelem.

Ahogy az Előszóban olvashatjuk, annak a hosszú tanulmánynak a megszületése, amely a kötet alapjául szolgált, 2011-re datálható. A gondolatmenet egyes részei azonban, mivel akkoriban végül mégsem kerültek kiadásra összefüggő monográfiaként, elkezdtek önálló életre kelni (publikációk és előadások formájában), mígnem újra összeálltak – ezúttal szerveesebben egymásba kapcsolódva. A könyv három fő fejezete három, a 17. századot nagymértékben meghatározó, s a rá következő korszakokat is jelentősen befolyásoló gondolkodók, Descartes, Spinoza és Leibniz köré csoportosul. Az értelmezési keretet a „filozófia hosszú és tágas 17. százada” jelenti. E koncepció bevezetése egyrészt leszűkíti „a konkrét vizsgálódás horizontját az »új« filozófia reprezentatív gondolkodóira anélkül, hogy közben megfelelőnek a körülöttük működő további filozófusokról és az általuk írt művekről.”⁴ Másrészt viszont kitérít a perspektívát: felhívja a figyelmet arra a (különböző nem századspecifikus) filozófiatörténeti-módszertani „szokásra”, amelyben a valamilyen szempontok szerint kanonizálódott szövegek és bevett értelmezéseik nem, vagy csak nehezen engednek teret újabb, korszerűbb elemzéseknek, terminológiai pontosításoknak, kevésbé ismert gondolkodók érvényesülésének.⁵ Az „új” filozófia Boros szerint annak eredetiségében érhető tetten, amely révén a magukat újnak valló gondolkodók „filozófusként próbálták meg fogalmilag megragadni az akkoriban újdonságnak számító eredményeket a különböző, részben új, részben megújított tudományok, tudományos eszközök és tudományos módszerek terén”.⁶ Ennek két fő jellemzője volt: az új tudományok tartalmának és módszerének matematizálása – ami által az új filozófiát *egységes* tudományként lehetett előadni –, valamint az egységes fókuszpont szerepébe állított emberi lény metafizikai konstrukcióként történő felfogása, mely megfelelő alapot nyújthatott a filozófia minden területén. Boros értelmezése szerint ebben a programban Spinoza volt az, aki a legtovább jutott, nem véletlen tehát, hogy őt állítja a gondolati ív csúcspontjába. Ennek megfelelően a Descartes-tal és Leibniz-cel foglalkozó részek javarészt Spinozával való relációjukban fognak az elemzésbe illeszkedni. A *Függelék* három része további eligazításokat nyújt Spinoza olvasásához, melyek utolsó eleme egyrészt a bevezetésben megnyitott elemzési keretet tetőzi be, másrészt kitér azokra a kapukra, melyek a „felvilágosodás” névvel illetett korszak felé, vagy azon túlra vezetnek.

4 Boros 2018, Bevezetés 2. 1.

5 Boros 2018, Függelék 3. 45.

6 Boros 2018, Bevezetés 2. 27.

Mik tehát a fő kiinduló gondolatok és megfogalmazott célkitűzések a könyv teoretikus terében? A bevezetés 1. részéhez fordulhatunk e kérdést illetően. Boros alapvetően az olyan „hivatalos nézeteket” kívánja helyesbíteni, amelyek nem, vagy nem feltétlenül abban a formában érvényesek, ahogy a filozófiatörténeti felfogásba beépültek. Álláspontja szerint a kora újkort jellemző szisztematikusan megalapozó törekvések vizsgálatakor nem szabad megállni az individuális elme, illetve az individuum kiemelésénél (ahogy az a korábbi kutatói gyakorlatban volt megfigyelhető). Ehelyett, ahogy Boros javasolja, ahhoz a strukturálatlan ontológiai egységhez, nevezetesen a legáltalánosabb értelemben vett „lét” vagy „létezés” fogalmához kell eljutni, amely mindhárom gondolkodó munkásságát átfogja. Ez a fogalom pedig megalapozó kell, hogy legyen a metafizikában, a megismerés- és affektuselméletben, az etikai, vallási és teológiai, valamint a politikai kérdések területén, s amely nem szűkíti le a vizsgálódást a racionális szellemmel rendelkező emberek világára, kirekesztve ezzel a többi, ésszel nem rendelkező teremtményt, csakúgy mint az életteleneket az egységes világfelfogásból. Ez pedig Spinoza gondolkodásában áll össze legkoherensebben. Boros ezen kiindulópontok alapján igyekszik a 17. századi filozófia „ideáltipikus” rendszerének koncepcióját „működése közben” feltárni.

Az első és legterjedelmesebb fejezet („Széttartó tendenciák és egységtörekvés Descartes-nál”) a filozófus műveiben fellelhető egységkonceptiót járja körül. Boros ebben a fejezetben az individuum szokásos (és véleménye szerint túlzott) kiemelésével szemben az egyén közösségbe ágyazottságának aspektusaira koncentrálna Descartes filozófiájában. Az emberi mivolt belső lényegéhez vezető jól ismert metafizikai gondolatmenet bemutatása helyett inkább afelé a tudatosan felépített pedagógiai módszer felé fordul, amellyel Descartes igyekszik átadni olvasói számára az „én-mag” létezésének elméletét. Ennek tükrében az elemzések jelentős hányadát teszik ki a másikkhoz vezető descartes-i utak elemzései. Ennek kiindulópontja az a feltevés, mely szerint a descartes-i filozófia egésze alapvetően morális irányultsággal bír (lásd Descartes fa-hasonlatát, amely szerint a filozófia egyik gyümölcse az etika).⁷ Ezen a ponton kapcsolódik össze a bölcsesség értelmében kiművelt megismerés, az erény tökéletes követésének eszményképe, valamint a nemeslelkűség attitűdje. Két fontos dolog körvonalazódik itt Boros szerint. Az egyik Descartes metafizikájának platonikus jellege, a másik pedig gondolkodásának az „új” filozófia azon ideáltipikus rendszeréhez tartozása, amelyet egy Descartes-hoz hasonlóan, de lényegi pontokban eltérően Spinoza fog jobban megközelíteni.⁸ Arra a kérdésre, hogy pontosan mit ért Boros az 17. századi „új”, „ideáltipikus filozófia” rendszerén, a második fő fejezet végén kapunk választ. E rendszer gondolkodói eszerint „az olyan diszparátnak tűnő jelenségeket, mint a matematika, az égi jelenségek fizikája, a

7 Lásd Descartes 1996a, 16 (AT IX-2. 14).

8 Boros 2018, I. 2. 13.

morál, illetve a teológiával összefonódó politika”, egy „mechanikai alapú egységes modellben, egységes fogalomalkotási mechanizmusok segítségével”, „metafizikai-termeszteteológiai alapon és célkitűzéssel” igyekeznek értelmezni.⁹

Az egység és a szétartás kérdését együttesen bontja ki a fejezet leghosszabb, 3. része. Elemzésében legfontosabb annak az ívnek a felépítése, amelyen keresztül a metafizikától az etikához lehet eljutni (illetve kérdés, hogy lehet-e ezt az ívet egységben látni), vagyis az individuális egótól és Istentől a másik emberekkel értelmet nyerő szenvedélyekig, szeretetig, együttélésig. Minthogy az öntudatos én, elme, vagy lélek nem tudja önmagát független, szilárd alapelveként felfogni, csak valami mástól függő „adottságként”, az elemzés további részeiben *A lélek szenvedélyei* és Descartes levelezései alapján e függőségnek, illetve a másik tőlünk független jelenlétének már nem metafizikai vonulatait vizsgálja a csodálkozás, a szeretet, és a nemeslelkűség kérdésein és összefüggésein keresztül. Utóbbi kettő Boros meglátása szerint az a két fő összetartó elv, amely egy társadalom jól működését alapozza, alapozhatná meg. Ez a fajta eredeti közösség, valamint a természetes teológia koncepciója mindazonáltal nem válik explicit tanítássá Descartes-nál. Spinoza lesz az, aki kiteljesíti ennek rendszerét. Éppen ezért beszél Boros a következő (I.4.) alfejezetben „tapogatózó közösségkonceptiókról” Descartes esetében.

Az első nagy fejezetben két exkurzus vezet át Descartes-tól a könyv következő részeihez. Ezekben a kitekintésekben Hobbes, Spinoza és Leibniz elgondolásai kerülnek kontrasztba Descartes nézeteivel. Az egyik döntő különbség a szellemi és az anyagi mi volt dualizmusának áthidalásában mutatkozik meg. Míg Descartes-nál az ember és az állat vagy más tárgyak között az ésszel rendelkezés kritériuma mentén szakadék keletkezik, addig a többi szerzőnél inkább egyfajta fokozatosságról, átmenetről beszélhetünk. Ennek megértésében kulcsszerepet játszik a *conatus* fogalma, amely mind lelki, mind pedig testi szinten érvényesül.

Ahogy a második nagy fejezet címe is utal rá („Egységfilozófia Spinozánál”), ez a rész a spinozai rendszert mint a Descartes által megkezdett koncepció kiteljesítését tárja elénk. Spinoza kitüntettségét Boros szerint az indokolja, hogy míg elődei és más 17. századi gondolkodók a különböző teoretikus „részegységeket” (például Isten megalapozó jellegének kérdése, a korporealizmus problémája, politikai filozófia) más egységek rovására próbálták kidolgozni, addig Spinoza éppen, hogy összekapcsolja s igen jelentős filozófiai mélységű vizsgálatok révén viszi el őket végső határukig.¹⁰ Hogy is válik ez láthatóvá Boros elemzésében? Az itt szereplő négy alfejezet közül az első a metafizikai megfontolások köré összpontosul, a második pedig ennek fizikai szinten, az affektuselméletben lecsapódó összefüggéseit mutatja fel az *Etikában*. A harmadik és a negyedik alfejezet ezek után a konkrét működésben, politikai, társadalmi, s a Descartes-nál már

⁹ A mondatban szereplő idézeteket lásd Boros 2018, II. 4. 18. (Kiemelés tőlem).

¹⁰ Boros 2018, II. 2. 1.

csírájában megmutatkozó együttélési szinteken (például a tudatos döntések által meghatározott descartes-i nemeslelkűséget az észközösség irányába terelve) mozgósítja a korábbiakból nyert tanulságokat, főként a *Teológiai-politikai tanulmányra*, illetve a *Politikai tanulmányra* támaszkodva.

Az első, metafizikai alfejezet egyik célkitűzése, ennek megfelelően, utánaajárni, hogyan különíti el Spinoza az ész (mint véges, törvényt adó *ratio*) és az értelem (mint a végtelen isteni tudásnak megfeleltethető intellektus) adekvát ideákat megismerő funkcióit, valamint az ezektől elkülönülő, inadekvátan működő képzeletet. Másik célja pedig az előbbi két megismerési módot működés közben bemutatni – a geometriai módszer, valamint a különleges „filozófiai műnyelv” és változó hangvétel spinozai alkalmazásának részletes magyarázatával.

A második alfejezet Spinoza azon próbálkozásait járja körül, amelyekkel affektuselméletét igyekszik „belegyökereztetni a létről szóló általános elméletbe”,¹¹ s egyúttal a nem emberi létezőkre is kiterjeszteni, miközben az embert a boldogsághoz kívánja elvezetni. Boros ennek felvázolása során bemutatja Spinoza hangsúlyeltolódásait Descartes elméletéhez képest például az alapszenvédelek vagy alapaffektusok kijelölésében, hierarchizálásában, vagy az ember jogos önbecsülésének alapján,¹² és ami még fontosabb: a nemeslelkűség értelmezésének kiteljesítésében is. A nemeslelkű típusú ember Spinozánál az ész parancsa szerint (tehát nem az imagináció megismerési módja szerint) kívánja, hogy a többi emberhez segítő szándékkal és barátsággal forduljon. Ez a típus a „tökéletes ember” ideális karaktereként csúcsosodik ki a fő fejezet (ismét közepén álló) exkursionusában. A „tökéletes ember” az a kép, amelynek megközelítésére magunknak is törekednünk kell, s amely elérésére legjobb, ha másokat is ösztökélünk. A következő, politikát és társadalmi kérdéseket vizsgáló alfejezetekhez a lelkiismeret és a bűn hobbis-i redukcionista megközelítésének felvázolása vezet át.

A fejezet 3. és 4. része Spinoza (*Etikája* által megelőlegezett) társadalomfilozófiáját járja körül, melynek alapzatát a *conatus* mint a mindenkit megillető természeti jog képezi. A „természeti állapotban” az emberek (szenvédeleyeiknek való alávetettségüknek s az isteni hatóképességben részesülésnek megfelelően) egymás ellenében törekszenek. Az emberek azonban csak együttműködve, egymást segítve képesek megmaradni létükben – így külső kényszerrel szükséges kivívni az egyetértést köztük. Boros itt két lényegileg eltérő társadalmi berendezkedés (a büntető-jutalmazó, és a harmonikus „észközösség”) viszonyát, összeegyeztethetőségét, átmenetét tárgyalja. A *Politikai tanulmány* kapcsán Boros azt a változást mutatja be Spinozánál, amelynek folyamán átkerül a hangsúly a bölcs ember etikai ideáljáról az ember természetben elfoglalt helyére. Ennek mentén a

11 Boros 2018, II. 2. 2.

12 Descartes-nál ez a kordában tartott és jó akarat, Spinozánál pedig az adekvát ideák kiművelése, és az azon alapuló cselekvőképesség.

legharmonikusabb és legtartósabb közösség kialakításának lehetőségei kerülnek Spinoza fókuszpontjába – a szokásos módon sterilen, utópisztikusan bemutatott államelméletek helyett azt a tényleges helyzetet szem előtt tartva, amikor a közösséget valóban szenvedélyek irányította hús-vér emberek képezik.

A Függelék előtti utolsó, „Egy és minden Leibniznél” című nagy fejezet lényegesen rövidebb az előző részeknél, s egyúttal a legtömörebben kifejtett is. Boros itt azt a momentumot igyekszik megragadni, amikor Leibniz rendszere, miközben univerzális tudománnyá próbálja tágítani a filozófiát, szétfeszíti az „új” filozófia kereteit. Ezt a pillanatot Boros előbb Leibniz Zsófia Sarolta hercegnőnek írt levelének két változatában kutatja, majd pedig filozófiájának összefoglalójaként tekintett művében, a *Monadológiában*. Leibniz célja műveiben alapvetően nem a descartes-i filozófia meghaladása, hanem inkább annak sokkal meggyőzőbb bemutatása és kiterjesztése. Leibniz azonban Descartes-nál nagyobb terhet helyez az én elgondolására (s kevesebbet az „Istenben rögzített, feltétlen bizonyosságra”),¹³ ami gondolatmenetében meglepő túlzássá, egyfajta apoteózis elképzelésévé duzzad. Az értelemként felfogott én két alapvető vonása szerint egyrészt ezt az ént is jellemzi a törekvés, erő kifejtés (az észlelések egyik állapotából átjutni az újabb állapotaiába), másrészt jellemzik azok a törvények, amelyek ezen kognitív állapotok „láncolódásait” vezetik. Ha pedig a bennünk is meglévő erőt az észlelet mellett természetes világosság is kíséri, Istenhez hasonlatossá, „kicsiny Istenekké” fog tenni bennünket. Istenhez hasonlatossá válni pedig Isten világegyetemnek adott rendjének megismerésén és utánzásán keresztül lehetséges, boldogságunk pedig az ebben talált gyönyörűség révén fog előállni.

A *Monadológia* elemzése a monászok definíciójának korábbi magyar fordításának¹⁴ korrekciójából indul ki. Nem arról van szó ugyanis, hogy az egyszerű monászok az összetettebbek „részévé” válnának, hanem „belépnek” az összetettbe. A monászokon belül nem fedezhetők fel tagoltságok úgy, mint egy testben. A dolgok közti különbségek ezért az „anyagba »belépő egyszerű« szubsztanciákból »jönnek«.”¹⁵ Az összetett „gépezek” e részei mind olyan sajátos percepcióval, „működési elvvel” vagy lélekkel bírnak, amelyek, mivel egy másik, magasabb szintű explikációs rendhez tartoznak, az ember számára nem detektálhatók. Ez a monászokat meghatározó lelkeség, illetve a percepció mértékének fokozatossága egy Spinozáénál, még ugrásmentesebb elméletet tár elénk a teremtmények közti átmenet kérdését illetően. Boros szerint mindez ahhoz is vezet, hogy az embert kitüntető ész sem válik „ugrássá” a leibnizi rendszerben. E tanuláság

13 Boros 2018, III. 1. 28.

14 „A *monasz*, amelyről itt beszélni fogunk, nem más, mint egyszerű szubsztancia, amely az összetettek alkotórésze; az *egyszerű* pedig az, amelynek nincsenek részei.” Leibniz, 1986, 307 (idézi Boros 2018, III. 2. 6).

15 Amelyhez Boros hozzátéveszi, „bármit jelentsenek is ezek a kifejezések”, utalva ezzel a megfogalmazás nehezen érthető voltára (Boros 2018, III. 2. 13).

mutatja, hogyan sikerült összehangolnia a descartes-i „eszés lélek” elvet a spinozai ugrásmentesség elgondolásával, ezzel mintegy betetőzve mindkét filozófus programját. Mindez azonban Leibniznél egy olyan fejlődéselvhez, vagyis egy olyan optimista perfekcionizmushoz vezetett, amely időközben épp elveszteni látszott „általános elfogadottságát világszerte konstituáló princípiumként”¹⁶ – mint ahogy ezt Voltaire *Candide*-ja is jelzi.

Boros Gábor könyvét végig olvasva egy olyan művel találkozhatunk, amely a 17. század „új” filozófiájának különböző irányvonalait a maga komplexitásában képes a bevezetésben megelőlegezett ideáltipikus egység- és rendszerteremtő igény fedele alá hozni. A művet a filozófiai írások közt egyedivé teszi a szerző személyes hangvétele és a téma iránti érzékenysége. Nemcsak a téma iránti elköteleződésről van azonban szó, hanem a filozófia(történet) művelésének új, létjogosultságot biztosító mederbe terelésének célkitűzéséről is.

Bibliográfia

- Descartes, René. 1996a. *A filozófia alapelvei*. Ford. Dékány András. Budapest: Osiris.
- Descartes, René. 1996b. *Œuvres de Descartes*, szerk. Charles Adam – Paul Tannery, Paris: Vrin. [AT]
- Leibniz, Gottfried Wilhelm. 1986. *Válogatott filozófiai írásai*. Ford. Endreffy Zoltán – Nyíri Tamás. Budapest: Európa.

16 Boros 2018, III. 2. 35.